DIDAKTICKÉ STUDIE
ročník 5, číslo 2, 2013

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE – PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Syntax v teorii a praxi jazykového vyučování

Praha 2013

K SUBJEKTIVNÍMU SLOVOSLEDU NA ZÁKLADĚ KORPUSU
On subjective Word Order on the Basis of Corpus

Kateřina Rysová

Abstrakt: *Příspěvek popisuje konstrukce vyhledané v Pražském závislostním korpusu, v nichž kontextově nezapojený uzel v povrchovém slovosledu předchází před svou kontextově zapojenou sestrou (na úrovni členů přímo závislých na řídícím slovese), tj. konstrukce, v nichž lze očekávat subjektivní slovosled. Poté ověřuje, zda podobné typy struktur se subjektivním pořadím členů existují i v němčině a v angličtině.*

Klíčová slova: *subjektivní pořádek slov, funkční generativní popis, Pražský závislostní korpus, čeština, angličtina, němčina*

Abstract: *The article describes the constructions obtained from the Prague Dependency Treebank in which a contextually non-bound node precedes its contextually bound sisters in the surface word order (at the level of members directly dependent on the verb), i.e. constructions where the so called subjective word order is expected. In other part, we verify whether similar types of structures with the subjective order appear in German and English.*

Key words: *Subjective Word Order, Functional Generative Description, Prague Dependency Treebank, Czech, English, German*

Slovosled je ve všech jazycích vždy do jisté míry spojen s aktuálním členěním větným.[1] Některé jazyky, jako je čeština, mají slovosled tzv. volný a mají zároveň poměrně velkou schopnost odrážet v něm aktuální členění věty. Naopak jazyky jako angličtina mají slovosled tzv. pevný, poměrně silně vázaný gramatickými pravidly, a tím mají i malou možnost promítat do slovosledu aktuální členění. Němčina je jazyk, který na pomyslné stupnici volnosti a pevnosti slovosledu stojí někde mezi češtinou a angličtinou – v němčině je slovosled některých větných členů pevně vázán (například pozice určitého slovesného tvaru na druhém místě v hlavní větě nebo koncové postavení přísudku ve větě vedlejší), na druhou

1 Příspěvek vznikl s podporou grantu Grantové agentury České republiky GAP406/12/0658 *Koreference, diskurs a aktuální členění v kontrastivním pohledu* řešeného na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Práce zároveň využívá jazykové zdroje získané v rámci projektu LINDAT-Clarin (projektu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky; číslo LM2010013).

stranu dává němčina některým větným členům prostor stát na různých místech věty podle toho, zda jsou nebo nejsou kontextově zapojeny.

Angličtina naproti tomu upřednostňuje řazení členů ve větě podle jejich syntaktické funkce: podmět – řídící sloveso – předmět. Odchylky od zavedeného slovosledného schématu angličtina dovoluje spíše v ojedinělých případech. Proto je v ní také méně prostoru než v češtině a v němčině pro slovosled subjektivní. Vlastní réma v angličtině může v povrchovém slovosledu stát na různých pozicích (podle toho, jaký větný člen vlastním rématem je), ne nutně na konci věty (v případě objektivního slovosledu) nebo na jejím začátku (v případě subjektivního slovosledu).

Cíl práce, zdroje jazykového materiálu

Cílem tohoto článku je kontrastivně prozkoumat a popsat vybrané konstrukce z češtiny, angličtiny a němčiny, které umožňují odrážet aktuální členění věty v povrchovém slovosledu. Zaměříme se přitom na to, do jaké míry mohou tyto jazyky využívat tzv. slovosled subjektivní. Cílem článku však není popsat všechny možnosti využívání subjektivního slovosledu v daných jazycích. Vyjdeme ze stavu v češtině (v psaných textech převážně publicistického stylu, resp. v textech *Pražského závislostního korpusu*[2]), v níž by prostor pro subjektivní slovosled měl být nejširší, a poté budeme zkoumat, zda lze nalezené slovosledné konstrukce hledat i v němčině a v angličtině.

Hlavním zdrojem jazykového materiálu pro prozkoumání subjektivního slovosledu v češtině je *Pražský závislostní korpus* (PDT), který (jako jediný velký korpus češtiny) obsahuje manuálně provedenou anotaci kontextové zapojenosti jednotlivých uzlů stromové struktury věty. Anotace kontextové zapojenosti umožní ve velkém korpusu textů (mezi téměř 39 000 větami) vyhledat struktury, v nichž budou kontextově nezapojené uzly v povrchovém slovosledu předcházet před svými kontextově zapojenými sestrami[3], tedy struktury, v nichž je možno očekávat subjektivní pořad. Poté budeme ověřovat, zda se stejné typy struktur vyskytují také v němčině a v angličtině. K tomu bude využíván především *Český národní korpus* – paralelní korpus *Intercorp*.

---

2 *Pražský závislostní korpus* obsahuje (na tzv. tektogramatické rovině) texty novinových deníků *Lidové noviny* a *Mladá fronta Dnes* a ekonomického týdeníku *Českomoravský profit*.

3 Pod pojmem sestra uzlu X rozumíme takový uzel Y, který má s uzlem X společného rodiče, resp. společný řídící uzel, na němž sesterské uzly X a Y přímo závisejí. Například ve větě *Monika odjela na chatu* jsou sesterské uzly vyjádřeny lemmaty *Monika* a *chata*.

Teoretické východisko – funkční generativní popis

Teoretickým východiskem článku je funkční generativní popis (FGP), jehož zásady poprvé publikoval Petr Sgall v 60. letech minulého století (1964, 1967).

Funkční generativní popis rozlišuje tzv. hloubkovou a povrchovou větnou strukturu (hloubkový a povrchový slovosled). Aktuální členění je přitom považováno za jev, který je součástí již struktury hloubkové (srov. Sgall a kol. 1980), protože změna aktuálního členění má za důsledek i změnu významu věty. Proto je v *Pražském závislostním korpusu* kontextová zapojenost anotována na tzv. tektogramatické rovině (hloubkové, významové rovině).

V teorii FGP může kontextová zapojenost jednotlivých uzlů ve větě nabývat tří hodnot – v korpusu jsou označeny jako „c", „t" a „f". Značka „c" je přiřazována uzlům, které jsou kontrastivně kontextově zapojeny, značka „t" uzlům, které jsou ne-kontrastivně kontextově zapojeny, a značka „f" uzlům kontextové nezapojeným.[4]

Kontextová zapojenost je přitom chápána velmi široce – od vyplývání souvislostí z kontextu jazykového po široké společné znalosti a zkušenosti autora a adresáta. Při rozhodování, zda je daný prvek kontextově zapojený či nezapojený, zároveň není rozhodující, zda byl tento prvek například zmíněn v předchozím kontextu, ale jak jej užívá autor textu (srov. např. Hajičová 2002).[5] Autor textu má na výběr, z jaké perspektivy nám sdělí zamýšlenou informaci – zpravidla vyjde z toho, o čem předpokládá, že je nám (adresátovi) známé či blízké, co máme v mysli aktivované, a postupuje dále k závažnějším informacím, k novým souvislostem, až k samému jádru sdělení (k tomu, kvůli čemu vůbec danou větu tvoří). Na počátku věty tak obvykle stojí členy kontextově zapojené, na konci kontextově nezapojené.

Členy (uzly), které přímo závisejí na řídícím slovese a jsou kontextově zapojené (ať už kontrastivně, nebo ne-kontrastivně), tvoří spolu se všemi uzly na nich závislými v teorii FGP základ věty (její téma). Uzly přímo závislé na řídícím slovese, které jsou kontextové nezapojené, tvoří spolu se všemi uzly na nich závislými ohnisko (réma). Řídící sloveso samo je buď součástí základu, nebo ohniska podle toho, zda je kontextově zapojené, nebo nezapojené. Blíže k vymezení základu a ohniska v teorii FGP viz Sgall (1979).

---

4 K anotaci aktuálního členění v *Pražském závislostním korpusu* blíže viz anotační manuály *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: referenční příručka* (2008) a *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: anotátorská příručka* (2005).

5 Srov. v této souvislosti často používaný kontext: *Chceš čaj nebo kávu? – Chci čaj.* Ve druhé větě je větný člen *čaj* kontextově nezapojený (je dokonce vlastním ohniskem věty), i když byl v předchozím kontextu přímo zmíněn. Daný uzel totiž vnáší do věty nové informace, nové souvislosti.

Ve většině případů používají autoři textů výše popsanou komunikační strategii – začínají své výpovědi (přímo závislými) uzly kontextově zapojenými, pokračují (přímo závislými) uzly kontextově nezapojenými, užívají tedy pořadí základ – ohnisko, tedy tzv. objektivní slovosled.

Při důrazu, v emotivně zabarvených promluvách a jinak příznakových případech ale může mluvčí (i pisatel) komunikační strategii obrátit – napřed sdělí ohnisko, pak až základ (*PENÍZE*[6] *chce zpátky ten pán!*). Toto pořadí je tradičně označováno jako slovosled subjektivní.

Cílem našeho článku je možnosti subjektivního slovosledu blíže prozkoumat. Zaměříme se přitom na subjektivní slovosled v psaných textech.

Postup práce

V *Pražském závislostním korpusu* byly nejprve vyhledány všechny konstrukce, v nichž kontextově nezapojený uzel (aktant nebo volné slovesné doplnění) přímo závislý na řídícím slovese v povrchové struktuře věty předchází před svou kontextově zapojenou sestrou (rovněž aktantem nebo volným slovesným doplněním). Poté byly tyto konstrukce roztříděny do větších skupin podle svého typu a popsány (do zkoumání nebyly zahrnuty případy, v nichž se zjevně jednalo o chybu anotátora ve značkování kontextové zapojenosti, takových případů však nebylo mnoho). Poté bylo v paralelním korpusu *Intercorp* ověřeno, zda nalezené typy konstrukcí, které vykazovaly rysy subjektivního slovosledu, existují i v němčině a v angličtině.

Výsledky korpusové sondy

Počet vyhledaných vět s konstrukcemi, v nichž kontextově nezapojený uzel předchází v povrchovém slovosledu před svou zapojenou sestrou (na úrovni uzlů přímo závislých na řídícím slovese), se v *Pražském závislostním korpusu* blíží 1 500 (z celkových téměř 39 000 vět obsažených v PDT anotovaných na tektogramatické rovině a využitelných pro prohledávání). Z toho je patrné, že se příznakové pořadí „kontextově nezapojený uzel – kontextově zapojená sestra" v psaných textech českých novinových deníků vyskytuje poměrně zřídka.

Subjektivní slovosled lze obecně předpokládat spíše v projevech mluvených, a to navíc neformálních. Potřebný korpus podobných projevů, v němž by bylo anotováno aktuální členění, však zatím pro češtinu neexistuje, což značně znesnadňuje, až znemožňuje podrobný systematický výzkum této oblasti.

Mezi nalezenými konstrukcemi, které obsahuje korpus textů psaných, však lze nalézt několik obecných typů struktur, v nichž kontextově nezapojený člen přímo

6 Velkými písmeny jsou označena místa, na nichž leží intonační centrum věty.

závislý na řídícím slovese předchází před svou kontextově zapojenou sestrou, což by mělo být znakem subjektivního slovosledu. Tyto typy nyní podrobněji popíšeme (do popisu není zařazena charakteristika jednotlivých či ojedinělých výskytů, které nespadají ani pod jeden zde uvedený typ, samy však větší ucelenou skupinu – alespoň v rámci získaného korpusového materiálu – také netvoří).

Přímá řeč jako ohnisko na počátku výpovědi

První velkou skupinou struktur, v nichž velmi často nalézáme subjektivní slovosled, jsou výpovědi obsahující kontextově nezapojenou přímou řeč, po které následuje většinou kontextově nezapojené uvozovací sloveso a po něm většinou kontextově zapojený podmět (aktor) – viz příklad (1).

(1) [*Pravomoc a priority*

Do manažerských smluv jsem dal jako hlavní pracovní náplň tento text: Manažer je povinen vykonávat ve prospěch firmy všechny práce, na které má duševní a fyzické předpoklady a schopnosti. Nic více, nic méně. U středních manažerů jsem tolerantnější, u vrcholových je to povinnost a zákon. Tolik nám řekl úvodem generální ředitel rukavičkářských závodů Dobříš Jan Preclík.

Pavel Šach][7]

(*První, co jsem musel před svým nástupem vyřešit.***f** *s bývalými majiteli firmy, byly.***f** *kompetence a moje pravomoc, začal.***f** *se svěřovat.***f**).**OHNISKO** (*Jan.***t** *Preclík.***t**).**ZÁKLAD**.

V příkladu (1) začíná výpověď ohniskem ve formě nevlastní přímé řeči (obdobně ve vyhledaných strukturách funguje přímá řeč vlastní), která je uvozena řídícím přísudkem *začal se svěřovat* (ten je kontextově nezapojený, patří rovněž do ohniska). Na samém konci výpovědi stojí podmět *Jan Preclík*, který byl přímo zmíněn v předchozím jazykovém kontextu a je kontextově zapojený (přestavuje základ dané věty).

Příklad (1) ilustruje typické použití subjektivního slovosledu – ohnisko (tj. všechny kontextově nezapojené uzly přímo závislé na řídícím slovese a na nich závislé uzly spolu s kontextově nezapojeným řídícím slovesem) předchází před základem (tj. všemi kontextově zapojenými uzly přímo závislými na řídícím slovese), viz stromovou strukturu daného souvětí (převzatou z *Pražského závislostního korpusu*), obrázek (1).[8]

7 V hranatých závorkách uvádíme předchozí kontext.

8 V příkladových větách i v obrázcích stromových struktur uvádíme u relevantních

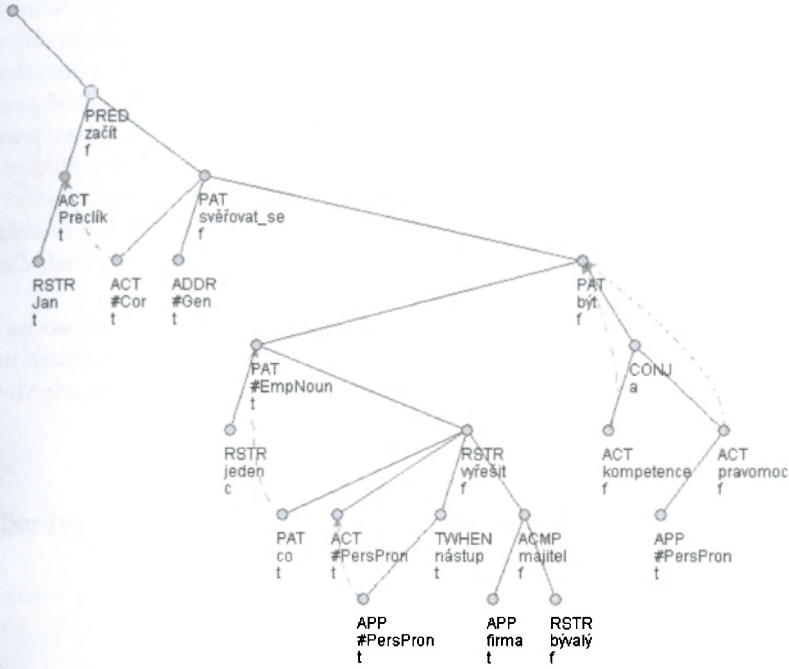

Obrázek 1: Stromová struktura výpovědi z příkladu (1) převzatá z ***Pražského závislostního korpusu***. Základ tvoří uzly ***Jan Preclík***, ostatní uzly představují ohnisko.

Z obrázku (1) je patrné, že i v ohnisku mohou být některé uzly kontextově zapojené (např. uzel s lemmatem *nástup*). Součástí ohniska jsou proto, že jsou ve stromové struktuře hlouběji zapuštěné a závisejí na některém z uzlů, který je na úrovni uzlů přímo závislých na hlavním řídícím slovese kontextově nezapojený.

---

uzlů hodnotu kontextové zapojenosti v souladu s její anotací v *Pražském závislostním korpusu* bez úprav. Hodnota kontextové zapojenosti závislých vět (vedlejších vět) jako takových je uvedena vždy u řídícího slovesa dané věty.

Kolečka v obrázcích (stromech) představují jednotlivé uzly, spojnice mezi nimi pak závislostní hrany. U každého uzlu je uveden tzv. funktor, tj. syntakticko-sémantická charakteristika daného aktantu nebo volného doplnění (např. ACT – aktor, PAT – patiens, ADDR – adresát). Všechny uzly jsou zároveň opatřeny lemmatem (např. *začít*, *Jan*, *Preclík*) a hodnotou kontextové zapojenosti daného uzlu: c – uzly kontrastivně kontextově zapojené, t – uzly ne-kontrastivně kontextově zapojené, f – uzly kontextově nezapojené.

Můžeme si povšimnout, že v uvedeném příkladě (1) dochází (co se týče rozdělení členů na základ a ohnisko) k nesouladu mezi hloubkovou strukturou věty zachycenou v závislostním stromě a její povrchovou realizací. Zatímco povrchová realizace zachycuje rozložení členů základu a ohniska tak, jak je skutečně použil pisatel (tedy pořadí ohnisko – základ: *První ... byly kompetence a moje pravomoc, začal se svěřovat Jan Preclík.*), stromová struktura kopíruje tzv. objektivní slovosled (tedy pořadí základ – ohnisko: *Jan Preclík se začal svěřovat, první ... byly kompetence a moje pravomoc.*). Hloubkové pořadí členů věty je v *Pražském závislostním korpusu* upravováno tak, aby odráželo nepříznakové pořadí členů (základ – ohnisko) v souladu se stoupající výpovědní dynamičností.

V některých případech však i kontextově zapojený uzel závislý přímo na řídícím slovese stojí i v hloubkové struktuře vpravo (tj. na místě, kde stávají uzly kontextově nezapojené) a ne spolu s ostatními kontextově zapojenými uzly vlevo. To je příklad tzv. kvaziohniska.

Kvaziohnisko – kontextově zapojený uzel stojí vpravo mezi uzly kontextově nezapojenými

Zvláštním případem, kdy v povrchové rovině (a výjimečně i v rovině hloubkové, tedy v závislostní stromové struktuře) stojí – na úrovni uzlů přímo závislých na řídícím slovese – kontextově zapojený uzel až za kontextově nezapojeným, je tzv. kvaziohnisko, viz příklad (2), obrázek (2). Kvaziohniskem se rozumí kontextově zapojené výrazy, kterým je podřízeno vlastní ohnisko (srov. Hajičová a kol. 2005).

(2) [*Kvalitní boty dnes stojí dvakrát i čtyřikrát více než před pár lety. Máme hlouběji do kapsy a potřebujeme, aby nám sloužily skoro do roztrhání. Tento fakt si denně potvrzuje ve své ševcovské dílně i Jiří Smetana.*]

Lidé teď ***přinášejí.f k opravě.f boty.t****, které jim dřív za tu cestu a peníze ani nestály.f.*

Příklad (2) ukazuje, že uzel *boty* je kontextově zapojený a stojí (v povrchovém i hloubkovém slovosledu) až za uzlem kontextově nezapojeným *k opravě*. Vlastním ohniskem však v tomto případě není uzel *boty*, ale jeho rozvití: Pisatel nechce sdělit, že lidé teď přinášejí k opravě *boty*, ale *jaké* boty (*které jim dřív za tu cestu a peníze ani nestály*). Přívlastkové rozvití je ale v češtině slovosledně pevně spojeno se jménem, které rozvíjí. Kontextově nezapojený přívlastek tak k sobě ve slovosledu přitáhne i svůj kontextově zapojený řídící člen. Gramatika tedy v tomto případě působí proti aktuálnímu členění větnému.

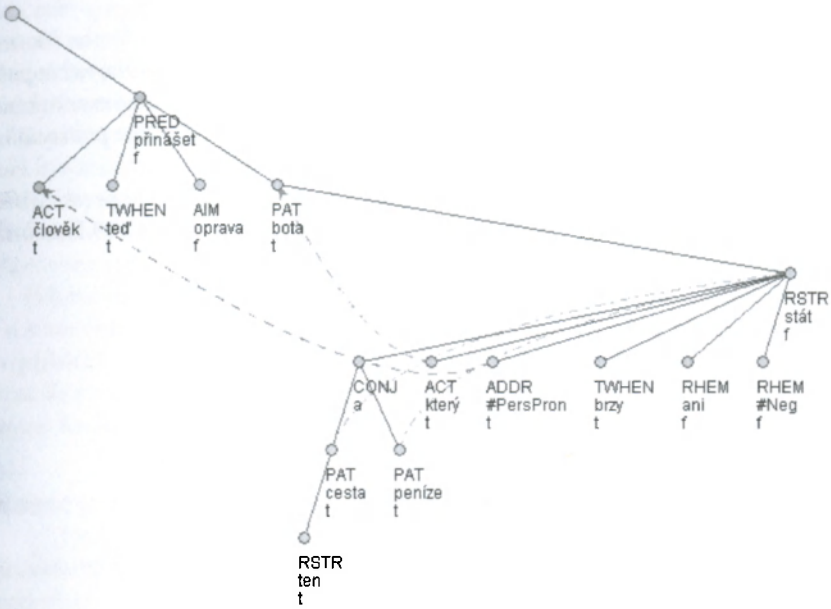

Obrázek 2: Ukázka kvaziohniska z ***Pražského závislostního korpusu*** – uzel ***bota*** je kontextově nezapojený, přesto stojí až za svou kontextově zapojenou sestrou (***oprava***). Na uzlu ***bota*** však závisí vlastní ohnisko.

V tomto případě se však nejedná o subjektivní slovosled – slovosledné postavení kontextově zapojeného členu je dané gramatikou (pevným spojením přívlastku a řídícího jména). Jedná se ale o strukturu, v níž kontextově nezapojený člen předchází před svou kontextově zapojenou sestrou. Z toho je patrné, že konstrukce se subjektivním slovosledem nelze definovat jako (všechny) struktury, v nichž kontextově zapojený člen v povrchovém slovosledu následuje svou kontextově nezapojenou sestru (na úrovni uzlů přímo závislých na řídícím slovese).

Zároveň je třeba poznamenat, že v PDT existuje i poměrně velké množství jiných struktur, v nichž uzel přímo závislý na slovese a anotovaný jako kontextově zapojený stojí vpravo (protože na něm závisí významný kontextově nezapojený uzel, který však není vlastním ohniskem). V těchto případech se však podle definice o kvaziohnisko nejedná, viz příklad (3) a obrázek (3).

(3) [*Důchody mají být zvýšeny*

Praha (ika) –

Vláda navrhuje od 1. října zvýšení státního vyrovnávacího příspěvku nezaopatřeným dětem a některých dalších sociálních dávek. Návrh zákona, kterým se tak má stát, doporučil včera Poslanecké sněmovně k přijetí parlamentní výbor pro sociální politiku a zdravotnictví.]

Podle předlohy by se měl například zvýšit státní vyrovnávací příspěvek (SVP) pro děti žijící v rodině s příjmem do 1,5 násobku životního minima ***o 100.f korun.t*** *na částku.***f** *320.***f** *korun.***t** *měsíčně.***f**.

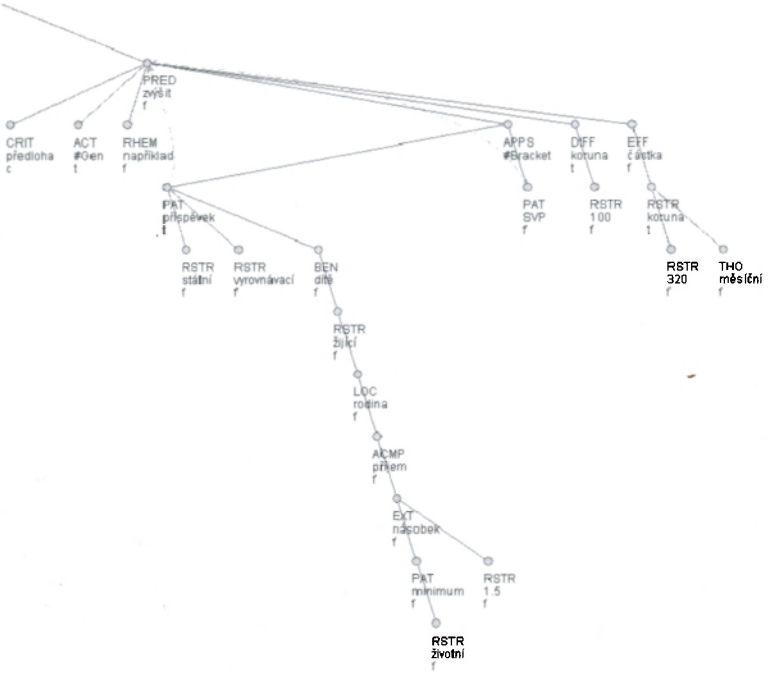

Obrázek 3: Ukázka struktury, v níž je kontextově zapojený uzel přímo závislý na řídícím slovese (***koruna***) v hloubkovém i povrchovém slovosledu zařazen vpravo, i když se nejedná o kvaziohnisko.

V příkladu (3) je uzel *koruna* (první výskyt) anotován jako kontextově zapojený, není na něm závislé vlastní ohnisko, přesto stojí až za uzlem *SVP* (v povrchovém i hloubkovém slovosledu), který je anotován jako kontextově nezapojený Je však do jisté míry obdobou kvaziohniska. Řídící člen (*koruna*) je kontextově zapojen, na něm je závislý uzel kontextově nezapojený (*100*). Je tedy otázkou,

zda celé spojení *o 100 korun* chápat jakou součást základu (protože uzel přímo závislý na řídícím slovese je kontextově zapojen – každý čtenář ví, v jaké měně jsou v Praze vypláceny důchody), nebo ohniska, protože do jisté míry vykazuje znaky kvaziohniska.

Je také možné uvažovat nad tím, že by uzel *koruna* (jeho první výskyt ve větě) měl být anotován jako kontextově nezapojený, protože ho tak pisatel užívá. Rozhodující pro to, zda je člen věty kontextově zapojený nebo nezapojený, je v teorii FGP rozhodnutí mluvčího, zda jej předloží čtenáři v roli základu či ohniska (viz Hajičová a kol. 2002).

Pak by ale bylo otázkou, do jaké míry by bylo nutné rozlišovat kvaziohnisko. I u kvaziohniska by totiž řídící člen, který je anotován jako kontextově zapojený (v příkladu (2) uzel *bota*), by mohl být anotován jako kontextově nezapojený – protože jej tak pisatel užil – a pravděpodobně by v tom případě nebylo nezbytně nutné zavádět pojem kvaziohniska.

Kontextově nezapojená určení způsobu a míry

Další velkou skupinou, v níž kontextově nezapojené uzly v povrchovém slovosledu předcházejí před svými kontextově zapojenými sestrami (na úrovni uzlů přímo závislých na řídícím slovese), jsou struktury, v nichž vystupuje příslovečné určení způsobu či míry, viz příklad (4), obrázek (4).

(4) [*Forma písemné nabídky nestačí, ať už jde o leták či prospekt s průvodním dopisem.*] *Tištěnými materiály je dnes zákazník zavalen,* ***těžko.f se v nich.t orientuje.f.***

Příklad (4) ukazuje, že v povrchovém slovosledu může stát kontextově nezapojený uzel *těžko* v iniciální pozici, po něm následuje kontextově zapojený uzel *v nich*, pak je povrchově zařazeno kontextově nezapojené řídící sloveso *orientovat se*. V hloubkové struktuře je pořadí dvou závislých členů upraveno na *v nich – těžko*, protože v hloubkovém slovosledu jsou uzly stejné úrovně závislé na slovese (až na výjimky typu kvaziohnisko) řazeny podle stoupající výpovědní dynamičnosti – uzly označené jako kontextově zapojené proto v hloubce předcházejí před uzly kontextově nezapojenými.

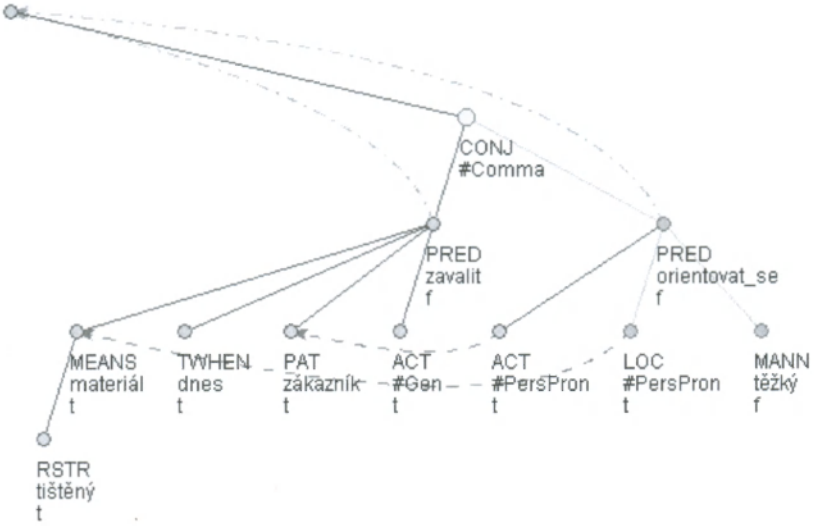

Obrázek 4: Způsobové určení ***těžko*** je v hloubkové struktuře zařazeno až za urční místní ***v nich*** – v souladu se stoupající výpovědní dynamičností. V povrchovém slovosledu je však jejich pořadí opačné.

Volné doplnění vyjadřující způsob (nejčastěji v roli příslovečného určení způsobu) se v *Pražském závislostním korpusu* objevuje v naprosté většině případů jako kontextově nezapojené (srov. Rysová 2013). *Jak* probíhá určitý děj, je často informace nová, z kontextu nevyvoditelná. Přesto však způsobové určení v povrchovém slovosledu často stává před řídícím slovesem, tedy na místě, kde se obvykle nacházejí členy kontextově zapojené (řídící sloveso bývá považováno za signál hranice mezi základem a ohniskem[9]). Po způsobovém určení pak ještě mohou následovat uzly kontextově zapojené, viz příklad (5). Tím dochází k tomu, že kontextově nezapojený uzel vyjadřující způsob v povrchovém slovosledu předchází před jiným, kontextově zapojeným uzlem, což bývá znak subjektivního slovosledu. Je otázkou, zda podobné konstrukce ale za subjektivní slovosled skutečně považovat.

Příslovečné určení způsobu (zvláště je-li vyjádřeno příslovcem) často tvoří spolu se slovesem, které rozvíjí, konstrukci podobnou pevnému spojení přívlastku a podstatného jména. Proto taková spojení bývají označována jako adverbální

9 Nemá-li věta subjektivní slovosled a nestojí-li sloveso na tzv. druhém místě.

přívlastek (srov. Uhlířová 1987). Na postavení způsobového určení tak má zřejmě do jisté míry opět vliv gramatický slovosledný faktor.

(5) [*1 – obecní byty ...*
f) Nájemce má 6 měsíců na to, aby se od okamžiku nabídky ke koupi bytu rozhodl, zda ji akceptuje (po uplynutí této lhůty může vlastník nabídnout byt někomu jinému).]
g) Nereaguje-li nájemce na nabídku v průběhu 6 měsíců, může ještě v průběhu příštích 12 měsíců ***přednostně.f koupit.f byt.t*** *za podmínek, na které přistupuje jiný zájemce (původně byly navrženy podstatně delší časové lhůty, Sněmovna je však zamítla).*

Příklad (5) ukazuje postavení kontextově nezapojeného příslovečného určení způsobu *přednostně* v roli adverbálního přívlastku. Způsobové určení přitom stojí v povrchovém slovosledu před řídícím slovesem, za slovesem je umístěn kontextově zapojený uzel *byt*.

Otázkové a vztažné konstrukce – kontextově nezapojený výraz bývá vlevo

Další obsáhlou skupinou konstrukcí, v nichž kontextově nezapojené uzly předcházejí před svými kontextově zapojenými sestrami, jsou případy, které mají z gramatického hlediska strukturu otázky, viz příklad (6), obrázek (5).

(6) [*Nezbytnou podmínkou dodávek do zahraničí byl certifikát řízení jakosti.*
... Pro zahraničního odběratele je to garance, že nakupuje zboží ověřené jakosti.
** Co se změnilo v samotné továrně?*]
Nejdříve jsme museli pracovníky seznámit s tím, ***co.f certifikát.t systému.t řízení.t jakosti.t*** *je.f a* ***co.f pro jeho.t získání.t musí každý.t na svém.t pracovišti.t udělat.f.***

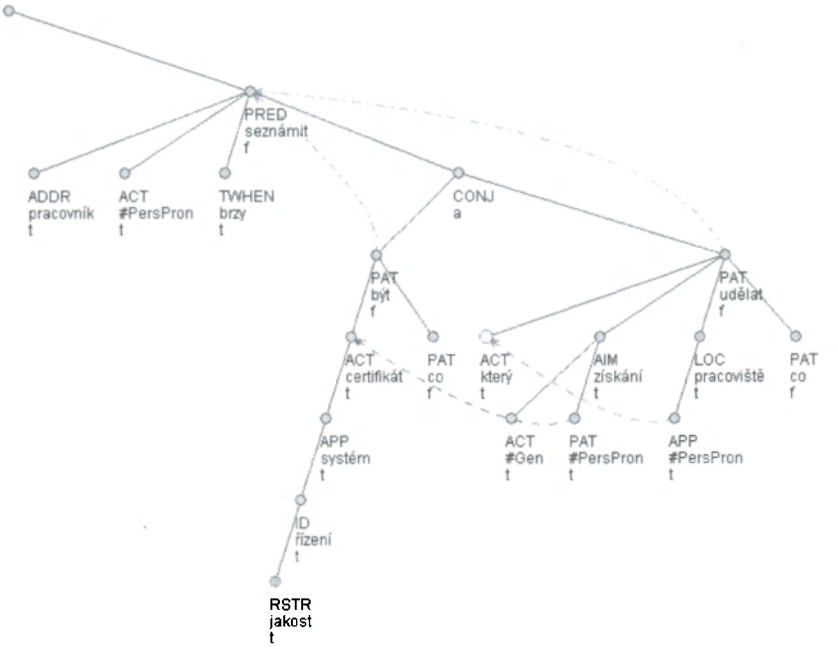

Obrázek 5: Ukázka struktury, v níž je vlastní ohnisko (*co*) v hloubkové struktuře postaveno nejvíce vpravo. V povrchové struktuře však stojí naopak nejvíce vlevo.

Obrázek (5) ukazuje, že vztažný výraz *co* (podobně by fungoval i výraz vyjádřený zájmenem tázacím či zájmenným příslovcem v otázce) stojící v povrchové struktuře vlevo může být vlastním ohniskem celé konstrukce, tj. jejím nejdynamičtějším členem. Podobně je tomu i u doplňovacích otázek. Skutečnost, že začínají vlastním ohniskem, je přitom charakteristickým rysem doplňovacích otázek obecně: ***Kam** půjdeš? **Kterou** knížku sis vybral? **Kdo** je to? **Co** chceš? **Kdy** to skončí? **Proč** ses nezastavil?* apod. Tázací výraz zastupuje nejdůležitější část sdělení – to, co se chce tazatel dozvědět.

Pomocí doplňovacích otázek se také testuje i rozsah ohniska ve větách oznamovacích – to, co je v otázce zastoupeno tázacím výrazem, bývá v odpovědi (tj. v oznamovací větě) ohniskem: ***KOMU** jsi dal tu knihu? Tu knihu jsem dal **BRATROVI**.* Více k otázkovému testu viz Sgall a kol. (1980). U vztažných vět však nejde zobecnit, že by vztažný výraz musel být vlastním ohniskem (*Člověk, **kterého**.t jsem potkal, mě nepozdravil.*).

Otázka (i vztažná věta) však má ustálenou slovoslednou podobu: tázací

(vztažný) výraz stojí na počátku, tj. vlevo[10] (tedy tam, kde v oznamovacích větách s objektivním slovosledem stávají členy kontextově zapojené), ať je kontextově zapojený, nebo nezapojený. Slovosledné postavení tázacích a vztažných výrazů je tak opět ovlivněno hlavně gramatickým slovosledným faktorem.

Subjektivní slovosled v němčině a v angličtině

V další části článku porovnáme konstrukce se subjektivním slovosledem nalezené v PDT pro češtinu s obdobnými konstrukcemi v němčině a v angličtině.

Již Mathesius (1947) upozorňoval na to, že český (povrchový) slovosled je k aktuálnímu členění citlivější než slovosled anglický. Český slovosled není příliš svázán gramatickým faktorem, který by určoval pořadí členů ve větě (v zásadě) bez ohledu na jejich kontextové zapojení, jako je tomu v angličtině a do jisté míry v němčině.

Sonda do *Pražského závislostního korpusu* ale ukázala, že také v češtině gramatický faktor udržuje (více či méně pevně) některé typy členů na určitých slovosledných pozicích, čímž někdy působí proti aktuálnímu členění: přívlastek v roli vlastního ohniska má schopnost přetáhnout svůj kontextově zapojený řídící člen doprava, příslovečné určení způsobu a míry stává v roli členu kontextově nezapojeného naopak často vlevo, i když po něm ještě následují členy kontextově zapojené, tázací (či vztažný) výraz stojí v povrchovém slovosledu vlevo i v roli vlastního ohniska. Tyto struktury vystupují velmi podobně v němčině i v angličtině – slovosledné postavení přívlastku a podstatného jména a umístění tázacího výrazu v doplňovací otázce jsou v němčině a v angličtině v podstatě shodné jako v češtině.

V němčině a v angličtině jsou ale gramatickým faktorem pevněji vázány i další členy – srov. např. postavení podmětu a přísudku. Tam, kde pořadí členů v povrchovém slovosledu určuje gramatický faktor, není příliš účelné rozlišovat subjektivní a objektivní slovosled (to však neznamená, že není účelné rozlišovat, co je základ a co ohnisko), viz známé příklady z angličtiny (7) a (8).

(7) *Dogs must be CARRIED. – Psy musíte NOSIT (v náručí).*

(8) *DOGS must be carried. – Musíte (s sebou) nosit PSY.*

---

10 Ke zvláštním typům otázkových konstrukcí, označovaných někdy jako tzv. učitelské otázky, typu *Mistr Jan Hus se narodil kdy?* (tento typ otázek se ale objevuje se i v komunikaci mimo školu: *Ten autobus nám teda jede odkud?*) viz diskuzi níže – v nich je vlastní ohnisko vyjádřené tázacím výrazem umístěno vpravo, jako tomu bývá v oznamovacích větách s objektivním slovosledem.

Příklady (7) a (8) ukazují, že položíme-li v dané anglické větě intonační centrum na její konec, má věta slovosled objektivní: základ – ohnisko, viz příklad (7). Umístíme-li ale intonační centrum na její začátek, má slovosled subjektivní: ohnisko – základ, viz příklad (8). Povrchové pořadí členů se však v angličtině v tomto případě nemění. Objektivní i subjektivní pořad mají jedno povrchové slovosledné provedení (ne však stejnou intonační realizaci).[11]

Objektivní a subjektivní slovosled je tedy účelné rozlišovat zejména v konstrukcích, v nichž gramatický faktor dovoluje mluvčímu vybrat si, jaké pořadí členů použije. Za subjektivní slovosled proto nepovažujeme v PDT nalezené konstrukce s kvaziohniskem, se strukturou doplňovací otázky nebo s adverbálním přívlastkem[12]. Těmto konstrukcím tedy nebudeme věnovat další pozornost ani v němčině a v angličtině.

V *Pražském závislostním korpusu* však byl nalezen ještě jeden významně zastoupený typ struktur, v nichž kontextově nezapojený uzel přímo závislý na řídícím slovese předcházel před svou kontextově zapojenou sestrou – konstrukce s přímou řečí. Ty již za struktury se subjektivním slovosledem považujeme.

Ve strukturách s přímou řečí (vlastní i nevlastní) má mluvčí na výběr, pro jakou konstrukci se rozhodne. Z gramatického hlediska lze v češtině užít strukturu *Někdo řekl: „Něco."* i *„Něco," řekl někdo*, viz příklad (1), obrázek (1), o skutečně užitém povrchovém pořadí tak může rozhodnout aktuální členění. V těchto případech je tedy smysluplné mluvit o objektivním a subjektivním slovosledu.

V němčině, která má pro subjektivní slovosled relativně dostatek prostoru, protože gramatický faktor v ní váže slovosled jen do určité míry, resp. v určitých případech, fungují konstrukce s přímou řečí velmi obdobně jako v češtině, viz příklady (9) a (10).

Zajímavé je, že užití stejných struktur umožňuje také angličtina, viz příklad (11)[13], v níž je slovosled gramatikalizován v poměrně velké míře, a pro variabilitu pořadí členů ve větě tak má prostor značně omezený.

---

11 Není tedy zcela na místě uvádět, že angličtina (obecně) má malý prostor pro subjektivní slovosled. Angličtina má totiž (obecně) stejně malý prostor také pro objektivní slovosled – vlastní ohnisko může stát v povrchové větné struktuře prakticky kdekoli, ne nutně na konci věty, záleží zejména na tom, jakou má daný uzel větněčlenskou platnost. V jazycích izolačního typu, které mají slovosled do velké míry gramatikalizován, tedy není zcela účelné objektivní a subjektivní slovosled rozlišovat (v obecné rovině, v některých typech konstrukcí to účelné být může).

12 Postavení způsobových příslovcí samozřejmě v češtině není gramatikalizované ve stejné míře jako postavení tázacích či vztažných výrazů nebo přívlastku u řídícího jména. U adverbálních přívlastků jde spíše o slovoslednou tendenci. Gramatický faktor nepůsobí ve všech případech stejně silně.

13 Příklady (9), (10) a (11) pocházejí z *Českého národního korpusu* (*Intercorp*).

(9) [*Po nebi přeběhl mrak. Jeho stín padl na Arthura Denta, opřeného o loket ve studeném bahně. Padl na Arthurův dům. L. Prosser se na něj zamračil. „Není to moc hezký dům." „Mně se bohužel zrovna líbí." „Dálnice se vám bude taky líbit."*] *„Hele, drž hubu," zavrčel Artur.*

(*„Hele, drž hubu," zavrčel*).**OHNISKO** (*Artur*).**ZÁKLAD**

(10) [*Über ihnen zog eine Wolke vorbei. Sie warf einen Schatten auf Arthur Dent, der auf seinen Ellbogen gestützt im kalten Matsch lag. Sie warf einen Schatten auf Arthur Dents Haus. Mr. Prosser sah es mißbilligend an . »Es ist ja auch nicht so, dass es ein besonders schönes Haus wäre«, sagte er. »Tut mir Leid, aber mir gefällt's zufällig.« »Die Umgehungsstraße wird Ihnen auch gefallen.«*] *»Ach, halten Sie Ihre Klappe«, sagte Arthur Dent.*

(*»Ach, halten Sie Ihre Klappe«, sagte*).**OHNISKO** (*Arthur Dent*).**ZÁKLAD**

(11) [*A cloud passed overhead. It cast a shadow over Arthur Dent as he lay propped up on his elbow in the cold mud. It cast a shadow over Arthur Dent's house. Mr. Prosser frowned at it. "It's not as if it's a particularly nice house," he said. "I'm sorry, but I happen to like it." "You'll like the bypass."*] *"Oh, shut up," said Arthur Dent.*

(*"Oh, shut up," said*).**OHNISKO** (*Arthur Dent*).**ZÁKLAD**

Ve všech třech jazycích jde zároveň (alespoň z gramatického hlediska) užít konstrukci s pořadím objektivním, tedy: podmět – přísudek – předmět; např. v češtině: *Artur zavrčel: „Hele, drž hubu."* Do daného kontextu se však více hodí pořadí příznakové, emotivně zabarvené, tedy subjektivní, a to v češtině, němčině i angličtině.

Závěr

Příspěvek ukázal, že se v psaných textech českých novinových deníků (v *Pražském závislostním korpusu*) subjektivní slovosled vyskytuje poměrně v malé míře. Lze jej zde však najít v jednom relativně početném typu struktur – v případech s (kontextově nezapojenou) přímou řečí (vlastní i nevlastní), která je uvozena slovesem, po němž následuje kontextově zapojený podmět (aktor): *„Hele, drž hubu," zavrčel Artur.* Stejný typ struktur se subjektivním slovosledem se vyskytuje i v němčině a v angličtině, i přesto že se jedná o jazyky, v nichž gramatický faktor slovosled váže pevněji než v češtině – v tomto typu struktur má

český, německý i anglický mluvčí (z gramatického hlediska) na výběr mezi dvěma variantami, objektivním a subjektivním slovosledem. Může zvolit tu, která v daném kontextu lépe odpovídá jeho komunikačnímu záměru.

Zároveň se ukázalo, že subjektivní a objektivní slovosled je účelné rozlišovat pouze u struktur, které nejsou z gramatického hlediska ustálené – například umístění vztažného výrazu na počátek dané vedlejší věty v češtině je pevné, tj. vztažný výraz tam stojí, ať je kontextově zapojený, nebo nezapojený.

Slovosled doplňovacích otázek je nejčastěji „subjektivní", resp. tyto otázky tradičně začínají vlastním ohniskem, které v oznamovacích větách s objektivním slovosledem bývá až na konci: *CO to máš v kapse?* – odpověď s objektivním slovosledem: *V kapse mám PENÍZE*; odpověď se subjektivním slovosledem: *PENÍZE mám v kapse*. Možné je však i přemístění vlastního ohniska z iniciální pozice v otázce do pozice koncové: *V kapse máš CO?*

Doplňovací otázku chápeme jako bezpříznakovou právě se zmíněným „subjektivním" pořadím, tedy s vlastním ohniskem (tázacím výrazem) na začátku (*CO máš v kapse?*), jako příznakovou s „objektivním" pořadím, tedy s vlastním ohniskem vpravo (*V kapse máš CO?*). Subjektivní slovosled je však naopak tradičně chápán jako jev příznakový (vzhledem k bezpříznakovému slovosledu objektivnímu).

Z uvedeného plyne, že struktury se subjektivním slovosledem nelze definovat pouze jako konstrukce, v nichž stojí vlastní ohnisko na jejich počátku, vlevo (neplatí to v doplňovacích otázkách), ani pouze jako konstrukce, v nichž kontextově nezapojený uzel předchází v povrchovém slovosledu před svou kontextově zapojenou sestrou (na úrovni uzlů přímo závislých na řídícím slovese) – neplatí to ve strukturách, do jejichž povrchového slovosledu zasahuje silněji než aktuální členění jiný slovosledný faktor.

Literatura

HAJIČOVÁ, E. – HAVELKA, J. – VESELÁ, K.: Corpus Evidence of Contextual Boundness and Focus [online]. In *Proceedings from The Corpus Linguistics Conference Series*. Birmingham: 2005, roč. 1, č. 1. Dostupné z WWW: <http://www.birmingham.ac.uk/research/activity/corpus/publications/conference-archives/2005-birmingham.aspx>. ISSN 1747-939.

HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P.: *Úvod do teoretické a počítačové lingvistiky*. Svazek 1. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0470-1.

MATHESIUS, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt: soubor statí*. 1. vyd. Praha: Melantrich, 1947.

MIKULOVÁ, M. et al.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: referenční příručka*. 1. vyd. Praha: Universitas Carolina Pragensia, 2008. Dostupné také z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0update/doc/tr-ref-cz-cz.pdf>. ISBN 978-80-254-3769-8. ISBN 978-80-7378-063-0.

MIKULOVÁ, M. et al.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: anotátorská příručka*. 1. vyd. Praha: Universitas Carolina Pragensia, 2005. Dostupné také z WWW: <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/t-layer/html/index.html>. ISBN 80-254-3087-1.

RYSOVÁ, K.: *O slovosledu z komunikačního pohledu*. Dizertační práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Ústav českého jazyka a teorie komunikace, 2013.

SGALL, P.: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. 1. vyd. Praha: Academia, 1967.

SGALL, P.: Generativní systémy v lingvistice. *Slovo a slovesnost*. 1964, roč. 25, č. 4, s. 274–282.

SGALL, P.: Towards a definition of Focus and Topic. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*. 1979, roč. 31, s. 3–27.

SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – BURÁŇOVÁ, E.: *Aktuální členění věty v češtině*. 1. vyd. Praha: Academia, 1980.

UHLÍŘOVÁ, L.: *Knížka o slovosledu*. 1. vyd. Praha: Academia, 1987.

Zdroje

Český národní korpus – InterCorp. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Cit. 26. 08. 2013, dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>.

HAJIČ, J. et al.: *Prague Dependency Treebank 2.0.* Philadelphia: Linguistic Data Consortium, 2006.

PhDr. Kateřina Rysová, Ph.D.
Ústav formální a aplikované lingvistiky MFF UK v Praze
rysova@ufal.mff.cuni.cz

ZPŮSOBY VYJADŘOVÁNÍ VZTAHU PŘÍČINY A DŮSLEDKU V TEXTU – ALTERNATIVY PRO *PROTO* A *PROTOŽE*

Means of Expressing Textual Relation of Reason and Result – Alternatives for *Therefore* and *Because*

Magdaléna Rysová

Abstrakt: *Příspěvek se zabývá problematikou textu a zaměřuje se na jazykové prostředky uvozující diskurzní vztahy v rámci textu. Cílem příspěvku je představit různé alternativní způsoby vyjadřování textových vztahů (vedle klasických konektorů typu proto) na datech Pražského závislostního korpusu. Příspěvek se zaměřuje na způsoby vyjadřování jednoho konkrétního vztahu – příčiny a důsledku, který bývá v textu často signalizován slovem důvod. Důvod vstupuje do různých kombinací, a vytváří tak jednotlivé typy či varianty slovních spojení (srov. např. to je důvod, proč; důvodem je; důvodů je několik), které slouží jako alternativy pro textové konektory proto a protože. Některé z těchto typů slouží v textu jako jisté konstanty, jiné jsou přímo závislé na daném kontextu.*

Klíčová slova: *diskurz, Pražský závislostni korpus, text, textové konektory, textové vztahy*

Abstract: *The paper examines the problematics of a text and it concentrates on language means signalling certain discourse relations within a text. The aim of the paper is to introduce alternative ways of expressing textual relations, besides the "classic" connectives like proto (therefore), on the data of the Prague Dependency Treebank. The paper deals with one textual relation – reason and result and tries to demonstrate how this relation may be realized by language expressions containing the word důvod (reason). These expressions form several types or variants – like to je důvod, proč (this is the reason why); důvodem je (the reason is); důvodů je několik (there are many reasons) that function as alternatives for connectives proto (therefore) and protože (because). Some of them may work as textual constants while others are contextually dependent.*

Key words: *discourse, Prague Dependency Treebank, text, textual connectives, textual relations*